

Husnija KAMBEROVIĆ, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, 2000., 214 str.

Posljednjih godina pojavilo se na prostorima prijašnje Jugoslavije, u odnosu na ranije vrijeme, mnogo više radova koji se bave i povijesnim razdobljem nakon Drugoga svjetskog rata.

Ali, kaže autor, dok je historiografiju prije devedesetih obilježavalo opće nastojanje da se povijest interpretira kao klasni sukob, literaturu nastalu nedavno karakterizira ista jednostranost, s tim da ona čitavu povijest tumači kroz nacionalne odnose. (5.)

Ova je knjiga pregled povijesti Bosne i Hercegovine u razdoblju 1945.-1953., s naglaskom na modernizacijskim pokušajima i socijalnim promjenama promatranim kroz prelazak radne snage iz poljoprivrede u industriju.

Analiza je utemeljena na građi Arhiva Bosne i Hercegovine, Arhiva Jugoslavije i Arhiva CK SKJ, kao i na onodobnom tisku te historijskoj, sociološkoj i demografskoj literaturi.

Problematika je uobličena u pet tematskih cjelina: Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine, Uzroci deagrarizacije u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine, Organi i metode uključivanja seoske radne snage u industriju, Intenzitet i pravci kretanja radne snage, Posljedice u strukturi društva.

Bosansko-hercegovačko je društvo nakon II. svjetskog rata bilo seljačko društvo u pravom smislu riječi: većina je stanovništva živjela na selu (83 %), u industriji je radilo samo 2 % stanovništva, zemlju je karakterizirala privredna zaostalost, 70 % stanovništva bilo je nepismeno, u njoj se živjelo na primitivan način što se iskazivalo u načinu života, ishrane, stanovanja, uvjetima privređivanja u poljoprivredi i dr. Uoči rata većina se zemlje obrađivala drvenim ralom, dvije trećine imanja bila su ona do 5 ha - često nesposobna prehraniti i vlasnikovu obitelj zbog njezine brojnosti, ali i slabe kvalitete oranica, krajem 1945. u Republici je npr. bilo samo 217 traktora ili, jedan plug na tri imanja. Uvjeti života u gradovima, uglavnom malim, bili su nešto bolji, ali ipak, većina ih nije imala kanalizaciju. Bosnu i Hercegovinu tog vremena obilježavala je i siromašna prometna infrastruktura: godine 1945. bilo je oko 700 km željeznice s 47 upotrebljivih lokomotiva, cestovna je mreža bila duga 5.641 km, pri čemu je modernih cesta bilo samo 31 km, dok su ostale bile ceste s kamenom podlogom ili bez nje (Na 100 kvadratnih kilometara površine otpadalo je svega 10,9 km cesta - istodobno, Slovenija je imala 129 km cesta.), glavno prometno sredstvo bio je tovarni konj. U odnosu na ostale republike prijašnje Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je bila među najsiromašnijim i najnerazvijenim područjima, rat koji se tu odvijao do 1945. samo je uvećao siromaštvo i razlike u odnosu na ostale dijelove tadašnje države.

Agrarna prenaseljenost nastala je kao rezultat, s jedne strane izostanka industrijalizacije te oskudice obradiva tla, s druge strane, u poratnom će razdoblju, uvjetovati, između ostalog, dinamične promjene na selu. Provedba industrijalizacije zahtjevat će ogromne resurse radne snage - radništva kojeg nije bilo, pri

čemu će sudjelovati seosko i poljoprivredno stanovništvo: ono će oblikovati novu radničku klasu, čiji će značajan dio tvoriti radnici-seljaci, socijalna grupacija tako karakteristična za ovo razdoblje razvoja BiH.

Prije 1945. industrija u Bosni i Hercegovini bila je vezana uz eksploataciju ruda i primarnu obradu drveta i koncentrirana na središte zemlje, osobito uz prugu Sarajevo-Doboj. Bogatstvo u željeznoj rudači i uglju predodredilo je ovu republiku za središte metaloprerađivačke industrije u novoj Jugoslaviji. Nakon rata upotrebljivo je bilo pola industrijskih pogona: do 1948. obnavljana je već postojeća, nakon 1948. u BiH se, iz vojno-strateških razloga, seli ili razvija vojna industrija, koja će apsorbirati ogromne količine radne snage.

Istraživši brojne izvore i svladavši metodološke teškoće pri ujednačavanju definicija socijalnih slojeva, autor nam iznosi niz zanimljivih podataka koji oslikavaju tadašnje stanje i naznačuju buduće tendencije. Zapošljavanje u industriji, osobito intenzivno u razdoblju 1947.-1950., dovelo je do velikih promjena u socijalnoj strukturi bosansko-hercegovačkog društva. Godine 1947. u toj republici je bilo 79 poljoprivrednih stanovnika na 100 ha poljoprivredne površine, a 118 stanovnika na 100 ha obradive poljoprivredne površine. Godine 1953. taj je prosjek iznosio 69, odnosno 104. Također, dok je 1948. bilo 85,7 % seoskog stanovništva, godine 1953. njegov se postotak smanjio na 83,7 %. Dok je 1948. bilo 77,3 % poljoprivrednog stanovništva, godine 1953. bilo je 62,2 %. To, po autoru, govori da je proces deagrarizacije bio brži od urbanizacijskih procesa pa je broj seoskog stanovništva ostao veći od broja poljoprivrednog stanovništva (181).

Uzroci deagrarizacije u Bosni i Hercegovini bili su brojni: gospodarski, politički, socijalni i psihološki. Niz je činitelja utjecalo na njezin nastanak, bilo pozitivno, bilo negativno: nasljeđivanje zemljišta i porodičnopравни odnosi na selu (građansko i šerijatsko pravo), snabdijevanje stanovništva i radne snage u neagrarnim djelatnostima, snabdijevanje sela industrijskim proizvodima, otkup poljoprivrednih proizvoda, cijene industrijskih i poljoprivrednih proizvoda. Po autoru, čitav je sustav snabdijevanja u Jugoslaviji nakon 1945. "bio usmjeren ka ekonomskom uništavanju individualnih seljaka." (120)

Organi koji su od 1947. radili na uključivanju seoske radne snage u industriju bili su državni organi za mobilizaciju, uprave i komisije ustanovljene na svim razinama vlasti kao i odgovarajuća tijela pri poduzećima. Oni su djelovali do 1952. kad su posredovanje pri nalaženju radne snage preuzeli biro i za zapošljavanje. Rad ovih organa obilježavalo je administrativno-birokratsko 'razrezivanje' planova i 'zaduživanje' kotara za određeni broj radnika, često neovisno o stvarnoj situaciji i bez uvažavanja vremena u kojem se radna snaga - uglavnom sa sela - tražila (vrijeme proljetnih radova i sl). Ukoliko se nije mogla ostvariti dobrovoljna mobilizacija, vlast je primjenjivala prisilne mjere.

Mobilizacijom radne snage bavili su se i 'po političkoj liniji', tj. u sklopu organizacija Narodne fronte, pod čijim se okriljem organiziralo frontovske i omladinske radne brigade. Rad u ovim brigadama nije bio stalan i nije se plaćao. Iako je radna snaga mobilizirana 'po političkoj liniji' u načelu radila na drukčijim zadacima nego radna snaga uključena po 'državnoj liniji', često je u 'regrutaciji' dolazilo do ispreplitanja, dupliranja i 'komandiranja' odnosno političke dominacije Narodne fronte.

Agitacija za odlazak radne snage obavljala se na seoskim političkim konferencijama, kroz propagandne obilaskе, izložbe ali i mjere prisile i to putem neposredne prisile, pomoći milicije pri mobilizaciji, oduzimanja osiguranog snabdjevanja, povećanja otkupa, ukidanja električne struje i petroleuma, ukidanja željezničkih stanica za mjesta koja ne žele ići na rad u industriju, zabrane mljevenja brašna i prodaje namirnica porodicama osoba koje se ne odzivaju na rad i sl. (151-152)

Od kraja rata do kraja 1953. u Bosni i Hercegovini poljoprivredno je zanimanje napustilo oko 317.000 osoba, najviše je od tog broja apsorbirala industrija i rudarstvo te građevinarstvo. Istodobno, iz sela u grad preselilo se tek 38.000 ljudi.

Kretanje radne snage bilo je ograničeno unutar republika, međurepubličko kretanje je bilo moguće tek nakon odobrenja Saveznog ministarstva rada, unatoč tome bilo je 'vrbovanje' iz drugih republika. Očita je i praksa da se unutar republika sprečavalo šire pomjeranje, osobito od 1950.: poduzeća su regrutirala radništvo iz najbližih područja, što je dovelo do toga da se novim radnicima omogućavalo da i dalje žive na selu i bave se poljoprivredom kao sporednim zanimanjem, tvoreći tako i dalje poseban socijalni sloj - sloj seljaka-industrijskih radnika. Kao primjer, autor navodi da je u četiri tuzlanska poduzeća godine 1952. čak 81 % radnika potjecalo iz tog kotara, pri čemu je 84 % istih stanovalo na selu (166). Godine 1953. preko 90 % 'novih' radnika u Republici, regrutiranih u prijašnjem razdoblju, još se uvijek bavilo poljoprivredom kao sporednim zanimanjem.

Promjene u socijalnoj strukturi stanovništva prouzrokovane deagrarizacijom nisu bile jedine njezine posljedice. Autor navodi i analizira neke aspekte širih socijalnih i kulturnih promjena, ne uvijek u pozitivnom trendu. Prva od njih je nestajanje sela kao posebne stambene cjeline - jer se sela pretvaraju u nova industrijska naselja, ali i uništavanje seoskog životnog i prirodnog okoliša - obradivog zemljišta koje se pretvara u građevinsko za potrebe izgradnje tvornica, onečišćenje zraka i sl. Poratna industrijalizacija nije, dakle, dovela do izjednačavanja ili bar smanjivanja socio-kulturnih razlika sela i grada. Također, u prvom valu industrijalizacije na selu su uništeni stari zanati i kućna radinost (vez, sagovi) koji su bili dopunski izvor zarade seljacima. Autor navodi da je npr. 1952. u cijeloj Bosni i Hercegovini bilo samo četiri majstora za popravak vaga i 10 knjigovezača. I gradovi su doživjeli promjene: osim što se promijenio pojam grada - jer su brojna sela prerasla u gradove, stari su se gradovi počeli širiti zbog nove industrije. Ono što je bilo još uočljivije u starim gradovima bio je prodor 'seljačkog elementa' sa svojom posebnom kulturom, načinom ishrane i života. Dok su npr. prije rata u Banjoj Luci postojale dvije cisterne za pranje ulica, godine 1950. nije bilo niti jedne, čistača ulica je prije bilo 150, sada samo sedam, kaže autor. Sredinom 1953. godine, od 6.004 naselja u Bosni i Hercegovini samo 625 su imala električnu struju (od toga, 434 naselja su elektrificirana od 1946.), a tek petina domaćinstava je bila elektrificirana. Javna su kupališta prije rata bila uobičajena u mnogim mjestima, sada se njihov broj jako smanjio pa je npr. u banjalučkoj oblasti bilo samo dva.

Unatoč prodoru industrije sredinom pedesetih bosansko-hercegovačko društvo je i dalje bilo seljačko, odnosno, uputno je govoriti o određenom 'poseljančenju' društva. Loši uvjeti stanovanja radnika, koji su svoje slobodno vrijeme

nakon rada provodili u gostionicama gdje su slušali i pjevali narodne pjesme, pi-li alkohol, sudjelovali u tučnjavama - sve je to pridonijelo da se izmjenila fizi-onomija gradova. Ipak, novostvoreni radnički (seljački) sloj unio je u život seo-skih sredina neke pozitivne novine u zdravstveno-higijenskim navikama. Pro-mjene u modernizaciji poljoprivrede bile su ipak neznatne: u BiH je 1951. godi-ne bilo 149.000 plugova bez ralice, žetalica i kosačica 913, vršalica 779 i trak-tora 425.

Autor daje i pregled poratnih političkih zbivanja s težištem na izborima za Ustavotvornu skupštinu DFJ, na kojima je, upravo u BiH, bilo najviše osoba s oduzetim biračkim pravom (3,46 %). Analizira se i pitanje granica BiH koje se rješavalo 1946. godine sa Crnom Gorom i Srbijom te najjučnije s Hrvatskom oko razgraničenja na Plješivici. Također, problematizira se i iseljavanje 15.000 Poljaka iz BiH iste godine, kao i sudbina Folksdojčera te složeno izbjegličko pi-tanje. Autor razmatra i organizaciju vlasti te na osnovu ranijih istraživanja zak-ljučuje, da, kako su u članstvu KPH BiH bili Srbi u većini (2/3), slično je zasi-gurno bilo i u organima vlasti koje su popunjavali komunisti. (73)

Ovu knjigu treba pohvaliti zbog iznimno iscrpne analize procesa prelaska radne snage iz poljoprivrede u industriju u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1945.-1953. Osim analize uzroka i procesa deagrarizacije autor nam predočava i proces i metode mobilizacije radne snage za industriju, kao i posljedice u strukturi društva. Uz određene specifičnosti Bosne i Hercegovine, analiza je u nekim segmentima sigurno paradigmatična i za ostala područja prijašnje zaje-dničke države te može poslužiti kao literatura istraživačima slične problematike hrvatske prošlosti.

Dijelovi knjige koji se bave političkim zbivanjima manje su opsežni, s manje informacija i također, manje argumenata koji bi opravdali neke izložene teze ili ocjene. Izuzimajući stranice koje se bave sudbinom Poljaka te analizu graničnog i izbjegličkog pitanja - koji su vrijedan i pionirski istraživački doprinos, analiza političkih prilika u BiH u ovome razdoblju ostala je zapravo u naznakama. Iako je autor imao uvid u arhivsku građu o roj problematiki, ona je nedovoljno korištena i analizirana, npr. broj oduzetih biračkih pravca 1945. u Bosni i Hercego-vini (najviše u cijeloj Jugoslaviji), o međunacionalnim odnosima, odnosima dr-žave i crkvi i dr. Jedan dokument odveo je autora k neutemeljenom zaključku o instrumentalizaciji bosanskih muslimana od strane jugoslavenskih vlasti kao po-veznice sa islamskim svijetom, ali i šire, nakon 1948. godine. Većina dosadašnjih istraživanja pokazala je da je toj zemlji 'svijet' u to vrijeme ipak bio samo Zapad - i zbog političkih i gospodarskih i vojno-strateških razloga. Propagand-ni materijali nalik onome o položaju muslimana iz 1947., namijenjenom zemlja-ma Bliskog istoka - na temelju kojih autor zaključuje, u to su vrijeme tiskani u svim republikama, i o svim vjerskim zajednicama, kao dio šire akcije državnih informativnih ureda u cilju ublažavanja oštice političkih osuda na Zapadu u ve-zi položaja vjerskih zajednica u Jugoslaviji.

Unatoč nekim primjedbama - koje su zapravo sugestija autoru da produbi svoja istraživanja problematike koju poznaje i čijim izvorima vlada - knjiga Hu-snije Kamberovića vrijedan je i poticajan doprinos proučavanju socijalnih pro-mjena u Bosni i Hercegovini, odnosno Jugoslaviji, nakon Drugoga svjetskog ra-ta.

Katarina Spahnjak